

TARİHİ BELGELER IŞIĞINDA UYGURLARDA SAGIŞ*

Öğr. Gör. Metehan KÜÇÜKER^a
Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN^b

Teorik İnceleme
(Theoretical Research)

*Muhasebe ve Vergi
Uygulamaları Dergisi
Nisan 2018; Özel Sayı: 233-252*

ÖZ

Milattan sonra sekizinci yüzyılda kurulan ve yerleşik hayata geçiş yapan ilk Türk devleti olarak bilinen Uygur Devleti, İslamiyet'in kabulünden önce kurulan Türk devletleri içinde ticarete en çok yönelen devlet olma özelliğine sahiptir. Bu durum ise Uygurların gelişmiş bir mali düzen ve muhasebe bilgisine sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Uygurlardan günümüze kadar ulaşan borç senedi, ödeme emri, satış ve kiralama belgeleri gibi birçok belge mevcuttur ve bu belgeler incelendiğinde, Uygurların ticari konuları ve mali olayları sistematik bir şekilde kaydettiği görülmektedir. Ayrıca Uygurlar döneminde günümüzdeki muhasebe kavramının karşılığı olarak "sagış" sözcüğünün kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Bu nedenle "Tarihi Belgeler Işığında Uygurlarda Sagış" olarak başlıklandırılan bu çalışmada, Uygur dönemi hukuki ve ticari vesikaları ışığında Uygurların muhasebe düzeni hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada öncelikle Uygur dönemi ticari ve mali düzeni hakkında bilgi verilecek, daha sonra bazı hukuki ve ticari belgeler çerçevesinde dönemin muhasebe düzeni ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhasebe, Türk Muhasebe Tarihi, Uygurlarda Muhasebe

JEL Kodları: M40, M41, M49.

* Bu makale, 13-17 Aralık 2017 tarihinde Erzurum'da düzenlenen 4.Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresinde sunulmuş olan özet bildirinin genişletilmiş tam metnidir.

^aBülent Ecevit Üniversitesi, Çaycuma Meslek Yüksekokulu, Öğretim Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, Doktora Öğrencisi, E-Posta: metehankucuker@beun.edu.tr, [ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5468-0465](https://orcid.org/0000-0002-5468-0465)

^bSakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Öğretim Üyesi, E-Posta: acan@sakarya.edu.tr,

SAGIS IN UYGHURS IN THE LIGHT OF HISTORICAL DOCUMENTS

ABSTRACT

The Uyghur State, established in the eighth century AD and known as the first Turkish state to adopt a settled life, is the state most interested in trade within the pre-Islamic Turkish states. This is considered to be a sign that the Uyghurs have an advanced fiscal system and accounting knowledge. There are many documents from Uyghurs such as debt bills, payment orders, sales and lease documents. When these documents are examined, it is seen that the Uyghurs have systematically recorded commercial issues and financial events. It is also understood that during the Uyghur period, the word "sagis" was used as the counterpart of the current accounting concept. For this reason this study entitled as "Sagis In Uyghurs In The Light Of Historical Documents", aims to give information about Uyghurs' accounting system in light of Uyghur legal and commercial documents. For this purpose, first of all, information about the commercial and financial structure of the Uyghur period will be given and then the accounting functioning will be investigated within the frame of some legal and commercial documents.

Keywords: Accounting, Turkish Accounting History, Accounting in Uyghurs

JEL Codes: M40, M41, M49.

1. GİRİŞ

Tarihi süreç içerisinde devlet kurmuş olan Babil, Sümer, Viking, Hitit, İnkâ, Aztek, Maya, Eti, Aztek, Asur... gibi birçok kavim mevcuttur. Ancak bu kavimler tarih sahnesindeki yerlerini koruyamamıştır. Bunula birlikte Türk, Arap, Hint, Fars, Çinli gibi kavimler varlıklarını yirmi birinci yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Zira bu kavimler, dillerini, kültürlerini ve medeniyetlerini binlerce yıl boyunca yaşatabilmiştir. Özellikle de her biri aynı kökten gelen Türk devletleri, farklı bölgelerde, farklı kavimlerle birlikte yaşamalarından dolayı onların dil, din, kültür, bilim, sanat, uygarlık ve gelenek-göreneklerinden etkilenmiş ve zaman zaman bu unsurlardan esinlenerek farklılaşmışlardır. Diğer taraftan Türklerin töre ve gelenek-görenekleri, dil ve kültürleri de komşu oldukları topraklarda yaşayan diğer kavimleri etkilemiştir. (Gülensoy, 2011, ss. 15-16). Bu noktada zengin kültürel değerleri ve kurdukları büyük medeniyetler ile tarih sahnesinde oldukça önemli bir konuma sahip olan Türklerin muhasebe alanındaki gelişmelerden bihaber olduğunu ya da hesap işleri ile ilgilenmediklerini söylemek yanlış olacaktır. Zira böylesine gelişmiş ve büyük medeniyetler kurarak, uzun yıllar boyunca geniş coğrafyalara hükmetmek ve dünyanın en güçlü

ordularını yönetmek için gelişmiş bir envanter bilgisine sahip olmak ve sistematik kayıt tekniklerine hakim olmak gerekmektedir. İşte bu nedenle Türklerin, yaşadığı her dönemde, o dönemin şartlarına uygun olarak geliştirilmiş muhasebe uygulamaları ve tekniklerine hâkim olduğu söylenebilir. Hiç şüphesiz Uygurların egemen olduğu dönemde de bu durumun geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Hüküm sürdüğü dönemin önemli büyüklükteki devletlerinden biri olan Uygur Devleti, Türklerin kurmuş olduğu en önemli medeniyetlerden biri olarak kabul edilmektedir. Uygurlar, yerleşik hayatı benimseyen ilk Türk toplumu olma özelliği ile birlikte İslamiyet'in kabulünden önce kurulan Türk Devletleri içinde ticarete en çok yönelen Türk toplumu olarak da bilinmektedir. Uygurların ticari faaliyetlerle ilgilenmeleri, onların dönemin şartlarının gerektirdiği ölçüde gelişmiş bir mali düzen ve muhasebe bilgisine sahip olduğunun göstergesi olarak kabul edilmektedir. Uygurlar dönemi muhasebe düzeni hakkında bilgi verilmesinin amaçlandığı bu çalışmada öncelikle Uygurlar dönemi ve bu dönemdeki iktisadi yapı genel hatları ile ele alınmış, daha sonra Uygurlardan kalan tarihi belgeler incelenerek bazı örneklerle dönemin muhasebe düzeni ve hesap işleyişi hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

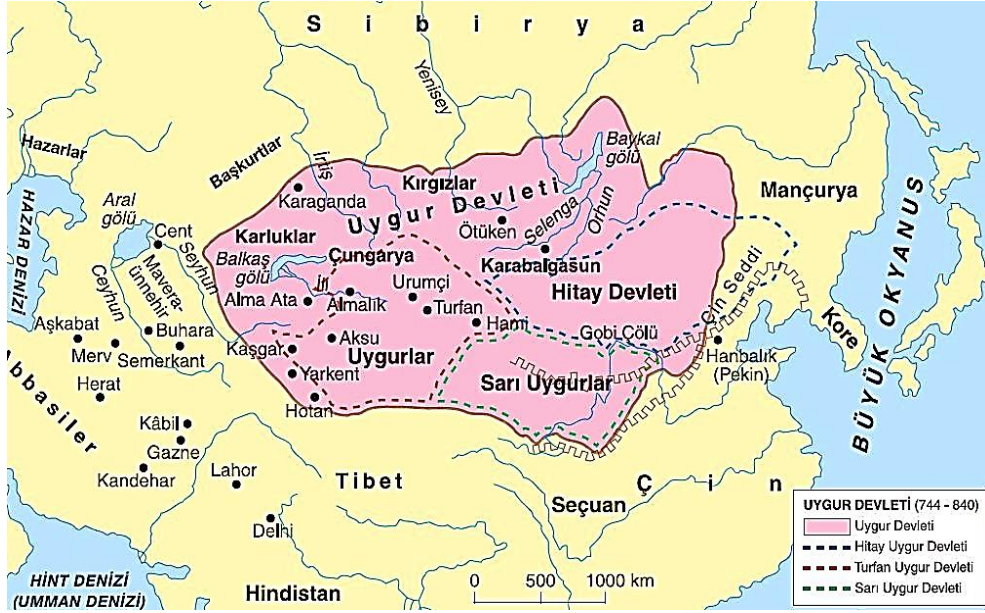
2. UYGURLAR DÖNEMİNE GENEL BAKIŞ VE İKTİSADİ YAPI

Uygur Devleti, kendinden önce hüküm sürmüş olan Hun ve Göktürk devletlerinin kültürel mirası üzerine kurulmuştur. Uygur Devleti'nin bu devletlerden farklı olarak yerleşik hayatı benimsemesi ve günümüze kadar ulaşan birçok yazılı belge bırakması, Türk kültür tarihi açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Siyasi tarihlerinden çok kültürel tarihleri ile ön plana çıkan Uygurlar, hem devlet olarak hüküm sürdükleri süreçte hem de yıkılmalarından sonraki çok uzun bir zaman diliminde kültürlerini yaşatmışlardır. Bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmadan önceki tarihleri incelendiğinde, Uygurların Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarından Aral Gölü çevresine kadar yayıldıkları ve zaman zaman farklı adlarla anılan bir Türk kavmi olduğu görülmektedir (İzgi, 1986: s. 5-7).

M.S. 745^c yılında Uygur Başbuğ'u Kutluk Kül Bilge Kağan önderliğinde kurulan Uygur Devleti'nin merkezi Ötüken havzasındaki Ordu Balıg

^c Bazı kaynaklarda Uygur Devleti'nin M.S 744 yılında kurulduğu ifade edilmektedir.

kentidir. Bu kentin adı daha sonra Kara Balasagun olarak değişmiştir. Ayrıca IX. Yüzyıl başlarında Uygurların bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde bulunan Turfan ve Kuça kentlerine egemen olduğu da bilinmektedir (Güvemli, 1995: s.165).

Şekil-1: Uygur Devleti Haritası

Çin kaynaklarına göre; Uygurlar anlayışlı ve doğru sözlü insanlardır. Bakır, gümüş ve altın eşyalar yapma konusunda ustalaşmış olup, yü^d taşıyı işlemeyi çok iyi bilirler. Ayrıca Uygur topraklarında arpa, darı, buğday gibi hububatlarla üzüm, karpuz, elma, kavun, kayısı, gibi meyveler çok fazla yetişmektedir. Ülke çok zengindir, öyle ki, dönemin ekonomik değer göstergelerinden sayılan sansar ve samur derisi, beyaz aba, ipekten dokunmuş işlemeli kumaşlar çok boldur. Hatta bu kumaşlar öteki ülkelere de ihraç edilmektedir (Gülensoy, 2011: s.255).

Uygurlar, inanç açısından ise kendisinden önce yaşayan Türk toplumlarından ayrılmaktadır. Eski Uygurlar her ne kadar Gök Tanrı inancını benimsemiş olsa da 762 yılında devletin başına geçen Böğü Kağan zamanında Manihaizm benimsenmiştir. Uygurların Mani dinini kabul etmeleri Uygur tarihi açısından adeta bir kırılma noktası olarak

^d Yeşim taşı ve nefritin bir türü olan değerli bir taş.

kabul edilmektedir. Uygurların gerek askeri ve siyasi gerekse kültürel ve iktisadi yaşantıları Mani dininin katı kuralları ile değişmiştir.

Mani dini esasında Türklerin göçebe ve hareketli olan yaşantılarına uymamaktaydı. Zira bu dinde göçebe yaşamın en önemli gıda maddesi olan Et vb. hayvansal ürünlerin çoğu yasaklanmıştır. Bu durumun neticesinde açlıkla mücadele eden Uygurlar yerleşik düzene geçmiş ve hayvancılığı bırakarak çoğunlukla tarım ve ticarete yönelmişlerdir (Güvemli, 1995: s.165). Uygurların yerleşik hayata geçmesi onların ticari faaliyetlerini geliştirmesinde oldukça etkili olmuştur. Uygurların özellikle de Çinliler ile yoğun ticari faaliyetlerde bulunduğu da bilinmektedir.

Uygurlarla Çinliler arasındaki ticari ilişkide, iki ülke ticaret heyetlerinin birbirlerine verdikleri ürün miktarının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Özellikle de 760 yılından sonra Uygurlar, Çin ile kurulan iyi ilişkilerden istifade ederek, sık sık at satıp, uygun fiyatla ipek almışlardır. Genellikle Çin başkenti Ch'angan'a gelerek bir at için 40 ipekli parça alan Uygurların bu sistemle on binlerce at sattığı bilinmektedir, Öyle ki Çin kaynaklarına göre bu ticaret, 827 yılında 200.000 parça ipek ve 829 yılında ise 230.000 parça ipek alımına kadar artmıştır (İzgi 1989: s.32-37).

İktisadi anlamda daha çok ziraat ve ticaretle ilgilenen Uygurların belirli para birimi ve ölçü sistemleri kullandığı da bilinmektedir. Altın, gümüş ve bakırdan üretilmiş madeni paralar ve “çav” adı verilen banknotlarla yapılan satış işlemleri, Uygurların takas usulünü geride bıraktığını göstermektedir. Uygurların ölçü sistemlerine hâkim oldukları ve iyi bir aritmetik bilgisine sahip oldukları da alım-satım yapılan arazilerin alan hesaplamalarını kolaylıkla yapabilmelerinden anlaşılmaktadır (Caferoğlu, 1934: s.3-4).

Uygurlara dönemine ait bazı ticari ve hukuki vesikalar incelendiğinde, Uygurların beş farklı para birimi kullandığı görülmektedir. Bu para birimleri şu şekildedir (Sertkaya ve Alimov 2006: s.117-119);

- **Yastuk:** “Takriben 2.000 gram ağırlığındaki külçedir. Altun Yastuk ve Kümüş Yastuk gibi kullanımları vardır.”
- **Yarmak:** “Takriben 40 gram ağırlığındaki külçedir. Yastuk’un 1/50’idir.”
- **Bakır:** “Takriben 4 gram ağırlığındaki metali ifade eder. Yarmak’ın 1/10’idir”

- **Vun:** “Takriben 0,4 gram ağırlığı birimdir. Yastuk’un 1/5000’i, Yarmak’ın 1/100’i, Bakır’ın 1/10’idir.”
- **Çav:** “Bu birim kâğıt para yani banknot yerine kullanılmaktadır.”

Uygurlar dönemindeki mali yapıya bakıldığında ise kendinden önceki Türk devletleri ile benzerlik gösterdiği görülmektedir, Uygurların da, Göktürkler ve Hunlar gibi halktan vergi topladığı ve tüccarlardan yol verme ve koruma karşılığında “tamga” sözcüğü ile gümrük vergisi aldığı ve vergi toplayan kişilere “agıcı” denildiği bilinmektedir (Güvemli, 1995: s.169). Uygurlarda genel olarak üç türlü vergi toplanmaktadır. Bunlar topraktan alınan vergiler, hayvan vergisi ve mesken vergisi olarak sınıflandırılmıştır. Topraktan alınan vergiler “kalan vergisi” olarak adlandırılmakta ve genellikle tarımsal ürün ya da dokunmuş kumaş olarak tahsil edilmekteydi. Hayvan vergisi ise “koçbır” olarak adlandırılmaktadır, bu vergi hayvan vererek ödenmekteydi. Mesken başına alınan vergi ise “tütün vergisi” olarak adlandırılmaktaydı. Uygurlarda bu vergi bazı dönemlerde kişi başı olarak da tahsil edilmiştir (Güvemli, 1995: s.172).

3. TARİHİ UYGUR BELGELERİ IŞIĞINDA UYGURLAR DÖNEMİ MUHASEBE DÜZENİ

Çalışmanın bu bölümünde Uygurlardan kalan tarihi belgeler genel özellikleri ile ele alınarak dönemin muhasebe düzeni ve hesap işleriyle ilgili birkaç örnek belge sunulacaktır. Uygurlardan kalan belgelerin transkripsiyonları ve tercümelemleri için “Eski Türk Hukuk Vesikaları” (Arat, 1964), “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları (Caferoğlu, 1934) ve “Eski Türklerde Para” (Sertkaya ve Alimov, 2006) çalışmalarından istifade edilmiştir. Ayrıca, çalışmanın ana kaynaklarından biri olan “Türk Devletleri Muhasebe Tarihi - 1. Cilt” (Güvemli, 1995) adlı eserdeki ilgili kısımlardan da faydalanılmıştır.

3.1. Uygurlardan Kalan Ticari ve Hukuki Belgelerin Özellikleri

Uygurlar, Göktürkler gibi gelişmiş bir alfabeye sahiptir. İlaveten kâğıt yapmayı bilen ve matbaayı kullanan Uygurların yaşadığı dönemden günümüze pek çok yazılı belge ulaşmıştır. Özellikle 1900’lü yılların başında Doğu Türkistan “Turfan” bölgesinde yapılan çalışmalar sonucunda Uygur Türklerine ait birçok parça halinde yazma metinler bulunmuştur. Bunlar arasında, Uygurları ve dolayısı ile Türk hukuk,

maliye ve muhasebe tarihini yakından ilgilendiren belgeler de bulunmaktadır. Bu belgelerin çok büyük bir kısmı Almanya'da bulunan Berlin Akademisi Turfan Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

Türkolog Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, Uygurlardan kalan belgeleri bireylerin birbirleriyle yaptıkları işlemlere ait olanlar ve devletle ilişkilerine ait olanlar olarak ikiye ayrılabilceğini belirtmiştir. Bu belgelerden devlet ile ilgili olanların, nüfus sayımı, vergiler, devlet işletmelerine ait yükümlülükler gibi konularla ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Diğer taraftan yine R. Rahmeti Arat'ın tasnifine göre Uygur belgeleri içinde muhasebe belgesi niteliği taşıyabilecek belge türleri ise şu şekilde sıralanabilir (Güvemli 1995: s.174);

- Vergilerle ilgili kayıtlar,
- Vakıf kurumu kayıtları,
- Arazi ile ilgili kayıtlar (satış, kira, ortaklık vb.),
- Para hareketleri ile ilgili kayıtlar,
- Tarımsal ürün ve bu ürünlerden oluşan yiyecek-içecek türlerinin satışı, takası, borç olarak verilmesi vb. içerikli kayıtlar,
- Hayvanlar ve hayvanlardan elde edilen ürünlerle ilgili kayıtlar,
- Kullanım eşyalarına ilişkin kayıtlar.

Uygurlar döneminde yukarıda sıralanan belgelerin dışında ticaretle ilgilenenlerin özel cari hesap defteri tuttıkları, bu defterlerde ticari borç ve alacağın izlendiği hatta defterlerde ticari eşyalara yapılan masrafların ve verilen vergilerin de kaydedildiği bilinmektedir. Uygurların özel borç ilişkileri ile ilgili olarak yaptıkları anlaşma belgeleri ise şu şekilde sınıflandırılmıştır (Akgündüz, 1988'den akt. Güvemli, 1995: s.175);

- Ödünç verme anlaşmaları,
- Kira anlaşmaları,
- Satış Anlaşmaları,
- Kölelik Anlaşmaları.

Belgeler incelendiğinde, gerek bireylerin devletle olan ilişkileri gerekse kendi aralarındaki ilişkileri ile ilgili belgelerin belirli bir düzen içinde hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Belgelerde bulunan bilgiler ise günümüz muhasebe belgeleri ile yüksek oranda benzerlik göstermektedir.

Uygur hukuki ve ticari belgelerinde sistematik şekilde şu bilgilere yer verildiği görülmektedir (Arat, 1964; Güvemli, 1995: s.173-174).

- Sözleşmenin yapıldığı tarih,
- Tarafların isimleri,
- Sözleşmenin konusu ve sebepleri,
- Anlaşmanın konusu, niteliği ve sözleşme konusu varlığın miktar ve tutar bilgileri,
- Borcun ödenme yöntem ve koşulları,
- Kefil bilgileri,
- Sözleşmeyi hükümsüz bırakmak isteyenlere karşı alınan tedbirler ve ihlallere karşı verilecek tazminat veya cezalar,
- Şahitler,
- Sözleşme metnini hazırlayan kişi bilgileri,
- İmza ve mühürler.

Uygurlardan kalan belgelerden dönemin kayıt düzeni hakkında ipuçları elde etmek de mümkündür.

Özellikle beyler ve elçilerin seyahat ve konaklama masraflarının yöresel yönetim tarafından karşılandığı bilinmektedir. Bu konuya ilişkin bir belgede; beylere verilecek yemekte elçiye konakta koyun ve şarap verileceği, bunu belirli kişilerin verecek olduğunu ve onların hesaplarına kaydedileceği yazmaktadır. Kayıt yöntemi olarak da bir koyunun 10. sıraya şarabın ise 3. sıraya kaydedilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca mühürlenerek resmîyet kazanan bu kayıtların vergi yükümlülüğünden düşülmesi için yapıldığı tahmin edilmektedir. (Güvemli 1995: s.173).

3.2. Uygurlar Dönemi Muhasebe Terminolojisi ve “Sagış” Kavramı

Uygurlar döneminden kalan ticari belgeler ve diğer eserler incelendiğinde, günümüz muhasebe terminolojisinde kullanılan birçok kavramın Uygurlar döneminde de kullanıldığını söylemek mümkündür.

Muhasebe kayıt ve belgelerinde kullanılan ve mali hukuk dilini oluşturan bazı sözcükler ve anlamları şu şekildedir (Caferoğlu, 1934: s.16-43; Güvemli, 1995: s.170-171; Sertkaya ve Alimov, 2006: s.92-100);

- Agı : Hazine, değerli eşya, Kıymetli ipek kumaş,
- Agıcı : Hazinedar, tahsildar
- Agılık : Devlet hazinesi
- Alım : Alacak

- Alımçı : Alacaklı, borç veren
- Amga : Vergi tahsilatçısı
- Asıg : Fayda, Kazanç, Kâr, Temettü
- Asıglıg : Faiz
- Birim : Borç
- Birimçi : Borçlu
- Bitig : Defter, belge, yazı, kayıt, makbuz
- Çuv : Senet, makbuz
- Ed : Mal, eşya
- İnçü : Devlet malı
- Kalan : Vergi (topraktan alınan vergi)
- Kalançı : Vergi mükellefi
- Koçbır : Hayvan vergisi
- Kor : Zarar
- Orunçak : Depozito
- Sağış : Muhasebe, hesap yapma
- Sağışçı : Muhasebeci
- Satıg : Satış, satma
- Satıgçı : Satıcı
- Tanuk : Şahit
- Ter (Tar) : Ücret
- Terçi (Tarçi) : İşçi
- Tolaç : Tazmin, ödeme
- Tutug : Rehin
- Tüş : Faiz
- Ulam yarlıg : Tapu senedi

- Ülüş : Pay, hisse
- Yaga : Kira bedeli
- Yulug : Fidyeye, vergi

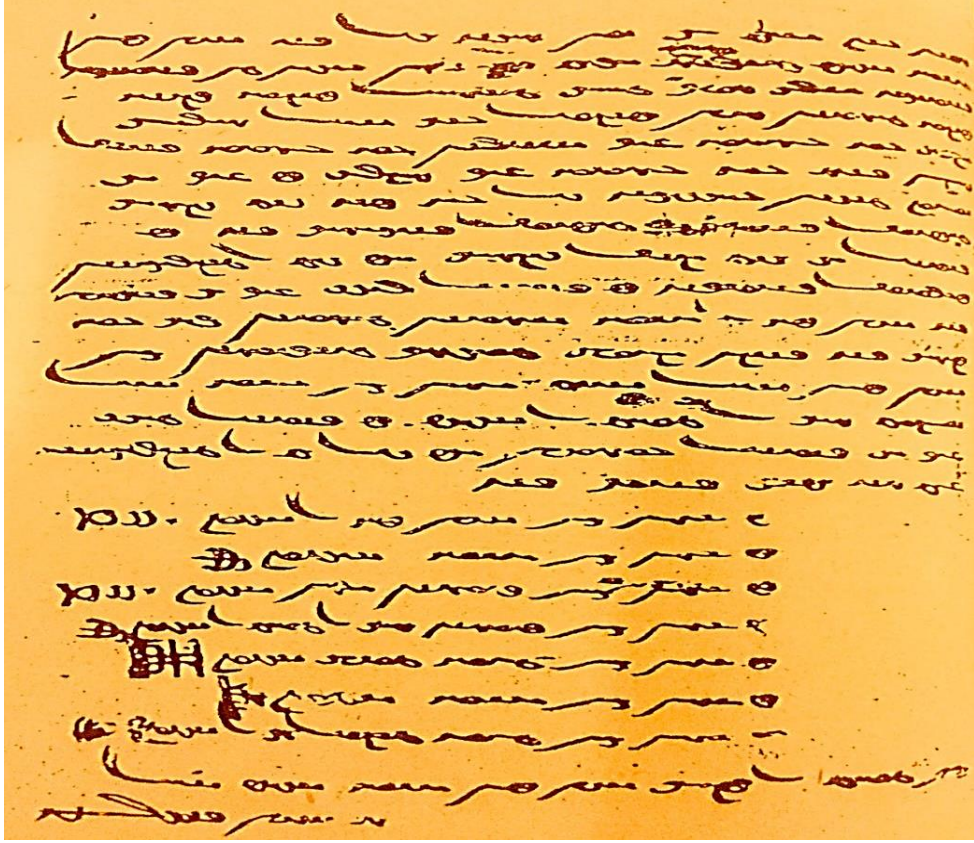
Bu sözcüklerden biri de çalışmanın başlığında da yer alan “sagış” sözcüğüdür. “Sagış” sözcüğü esasen günümüz Türkçesindeki sayış sözcüğüne karşılık gelmektedir. Say kökünden türeyen bu sözcük fiil olarak kullanıldığında sayma, hesap yapma, anlamlarını karşılar. Bu nedenle gerek Türkologların gerekse muhasebe tarihçilerinin çalışmalarında “sagış” sözcüğünün, hesap yapma, hesaplama ve muhasebe anlamlarına geldiği belirtilmiştir.

“Sagışçı” sözcüğü ise hesap yapan, hesapları tutan ve muhasebeci anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca sagış sözcüğüne Moğolcada yer bildirici olarak kullanılan –tay eki eklendiğinde “sagıştay” sözcüğü oluşur ve hesap yapılan yer, hesapların toplandığı yer, muhasebe yeri gibi anlamları karşılar. Türkçede isim yapım eki olarak kullanılan –tay eki genellikle Sayıştay, Danıştay, Kurultay, Yargıtay vb. kurum adlarında kullanılmıştır.

Uygur belgelerindeki muhasebe terminolojisi, döneme ilişkin hesap işleyişi ve muhasebe düzeni hakkında bazı ipuçları vermektedir. Hesap işleri ile ilgili kullanılan çoğu terim ve kavramların günümüzde de geçerliliğini sürdürmekte olduğunu belirtmek gerekir. Öte yandan kâr-zarar, borç-alacak, faiz, kayıt, vergi, hisse gibi terim ve kavramların kullanılması, dönemin şartları da düşünülecek olursa Uygurların hesap işleri ve mali düzen konusunda da ileri seviyede olduğunu bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

3.3. Uygur Belgelerinden Örnekler

Çalışmanın bu bölümünde Uygurların ticari hayatı, mali yapısı, kayıt düzeni ve hesap işleyişi hakkında ipuçları içeren bazı belgeler ele alınmıştır. Aşağıda bu örnek belgelerin orijinallerinin görüntüleri, günümüz Türk alfabesi ile yazılışları (transkripsiyonları) ve tercümeleleri sunulmuştur.

Şekil-2: Örnek belgenin fotokopisi (T.M. 225 [282/R 12])

Kaynak: (Güvemli, 1995, s. 178).

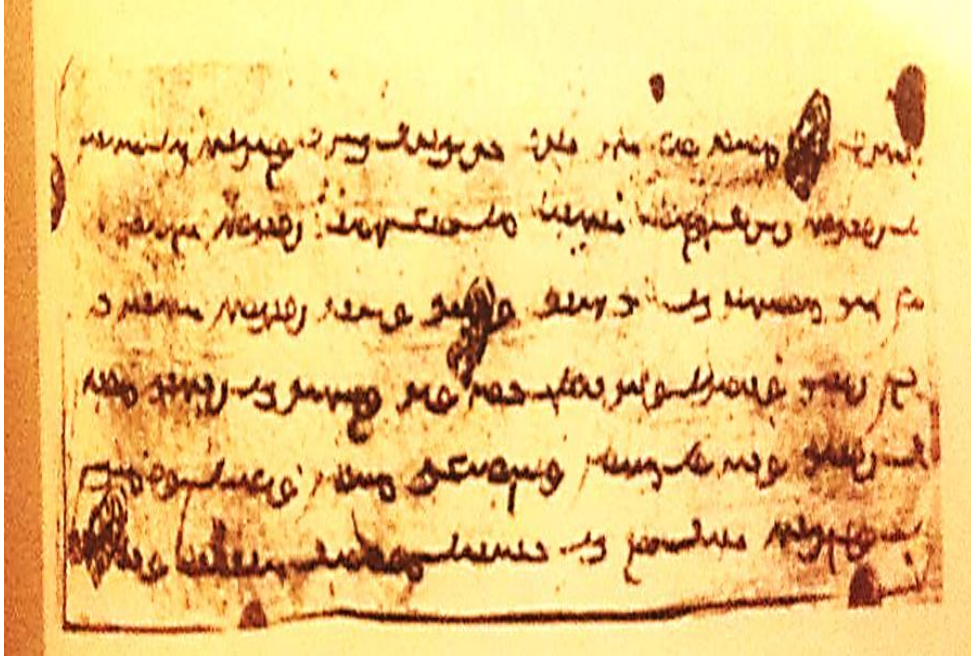
Transkripsiyon (T.M.225 [282/R 12])

“Koyn yıl aram ay on sekiz-ke biz inç buka
 arug ikegü tarbiş apam...erken-te bitig
 birtimiz erdi koçu-taki taysaa borluk balık
 borluk taştın ka bölük yir-nia sadığı
 altı yüz yastuk çav içindin yüz yastuk birip
 kalgan biş yüz yastuk çav kaldı bu çav-nı
 ogul tiğın yengemiz-ke yaz küz kim kelser
 tegürüp birürbiz tegürüp birmeser-biz bu
 bitig-ni kim alıp kelser negü yime tıldamayın
 büdürüp birürbiz bu bitig-deki çav-nı birginçe
 biz inç buk-a arug iştin taştın bar yok

bolsar-biz birle alguçı tuasu taybavşın men
 inç buka-nia inim esen men arug-nia
 oglum kar-a togm-a ikegü bu bitig-teki
 çav-nı bitig yosunça negü-ke m-e tildamayın
 çam-sız köni birür-biz
 bu nişan men inç buk-a-nia'ol
 bu nişan men arug-nia'ol
 bu nişan men bavşın esen-nia'ol
 bu nişan men bavşın kar-a togm-a-nia'ol
 bu nişan men tanuk torçı-nia'ol
 bu nişan men tanuk tölek kay-a-nia'ol
 men togm-a bularnı inç buka arug ikegü-nia şöşinçe bitidim.”

Tercümesi (T.M.225 [282/R 12])

“Koyun yılı, ilk ayın on sekizinde, biz İnç-Buka ile
 Arug, ikimiz büyük kardeşimiz Tarbış... olduğu (ettiği) zaman, sened
 vermiştik. Koçu'daki taysan bağ ve şehir
 bağları dışında, birkaç parça arazinin bedeli olan
 altı yüz yastuk paradan yüz yastuk'unu vermiş ve
 geride beş yüz yastuk kalmıştı. Bu parayı
 çocukları ile yengemize, yaz-güz, her zaman, kim gelirse,
 götürüp teslim ederiz. Götürüp vermezsek, bu
 senedi kim getirirse, hiçbir itirazsız,
 tamamını öderiz. Bu yazıdaki parayı verinceye kadar
 biz İnç-Buka ile Arug herhangi bir sebeple ortada
 bulunmazsak, beraber aldığımız varisimiz olan ben
 İnç-Buka'nın küçük kardeşim Esen ile ben Aruğ'un
 oğlum Kara-Toğma, ikisi bu senetteki
 parayı, yazıdakine uygun şekilde, hiçbir sebep ve
 itiraza mahal vermeksizin, doğruca öder.
 Bu nişan ben İnç-Buka'nındır
 Bu nişan ben Arug'undur
 Bu nişan ben varis Esen'nindir
 Bu nişan ben şahit Torçı'nındır
 Bu nişan ben Aruğ'undur
 Bu nişan ben şahit Tölek-Kaya'nındır
 Ben Toğma bunları İnç-Buka ile Aruğ'un, her ikisinin sözüne göre
 yazdım.”

Şekil-3: Örnek belgenin fotokopisi, (USp 52 [Klemenetz])

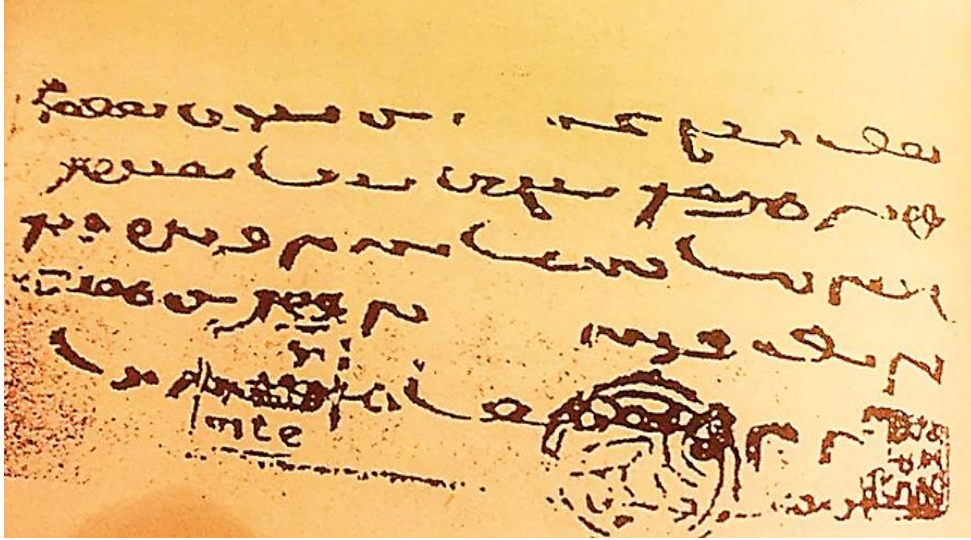
Kaynak: (Sertkaya & Alimov, 2006, s. 81).

Transkripsiyon, (USp 52 [Klemenetz])

“Küskü yıl tokuz-unç ay iki yigirmike manga Bolmuş-ka asıgü
ka kümüş kergek bolup İşire-te üç stir kümüş altım
Kaç ay tutsar mn ay sayu birer bakır kümüş asıgı
Birle köni birür mn. Birginçe yok bar bolsar mn kişim Töz
Ün köni birsün. Tanuk: Borlukçı. Tanuk: Barçak. Bu tamga
Mn Bolmuşning ol. Ykınç Tutung ayıtıp bitirdim.”

Tercüme (USp 52 [Klemenetz])

“Siçan yılının dokuzuncu ayının on ikisinde Bana Bolmuş’a kullanmak
için gümüş lazım oldu İşire’den üç stir gümüş aldım
Kaç ay tutarsa tutsun (her) ay için birer bakır gümüş faizi
ile doğru (olarak) vereceğim. Verinceye kadar ölürsem, Karım
Tözün doğru olarak versin. Şahit: Borlukçı. Şahit: Baçak Bu tamga
ben Bolmuş’ındır. Ben Ykınç Tutung söyleyip yazdın”

Şekil-4: Örnek belgenin fotokopisi, (T.M. 68 [168/19])

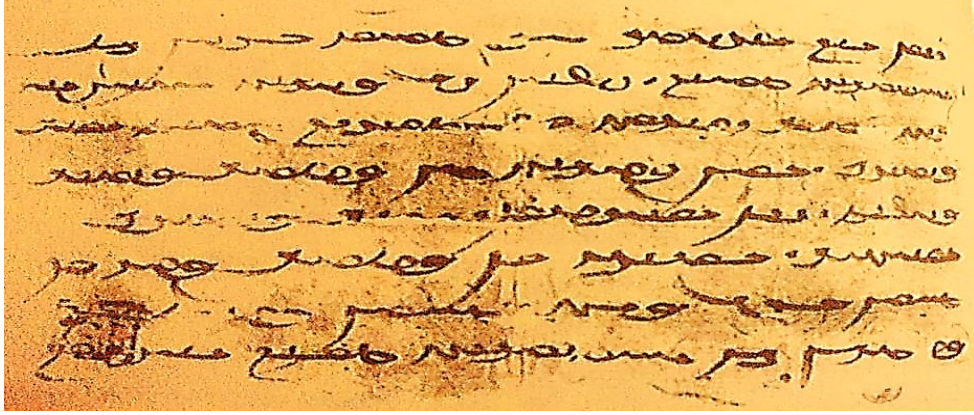
Kaynak: (Güvemli, 1995, s. 180).

Transkripsiyon (T.M. 68 [168/19])

“ud yıl çakşapat ay iki oduz-ka
buyan temür ilçi-nia nöbür-
leriae keşig aş-ka bir-gü bir
sığ ed bis tembin bor-nı turpan
sanın-ka tudup takış-kay-a
birşün”

Tercüme (T.M. 68 [168/19])

“Siğır yılı, on ikinci ayın yirmi ikisinde
Buyan-Temür, elçinin adamlarına
Siğ et, beş tembih şarabı,
Turfan hesabına kaydedip,
Takiş Kaya 'ya versin”

Şekil-5: Örnek belgenin fotokopisi, (USp 48 [Klemenetz])

Kaynak: (Sertkaya & Alimov, 2006, s. 88).

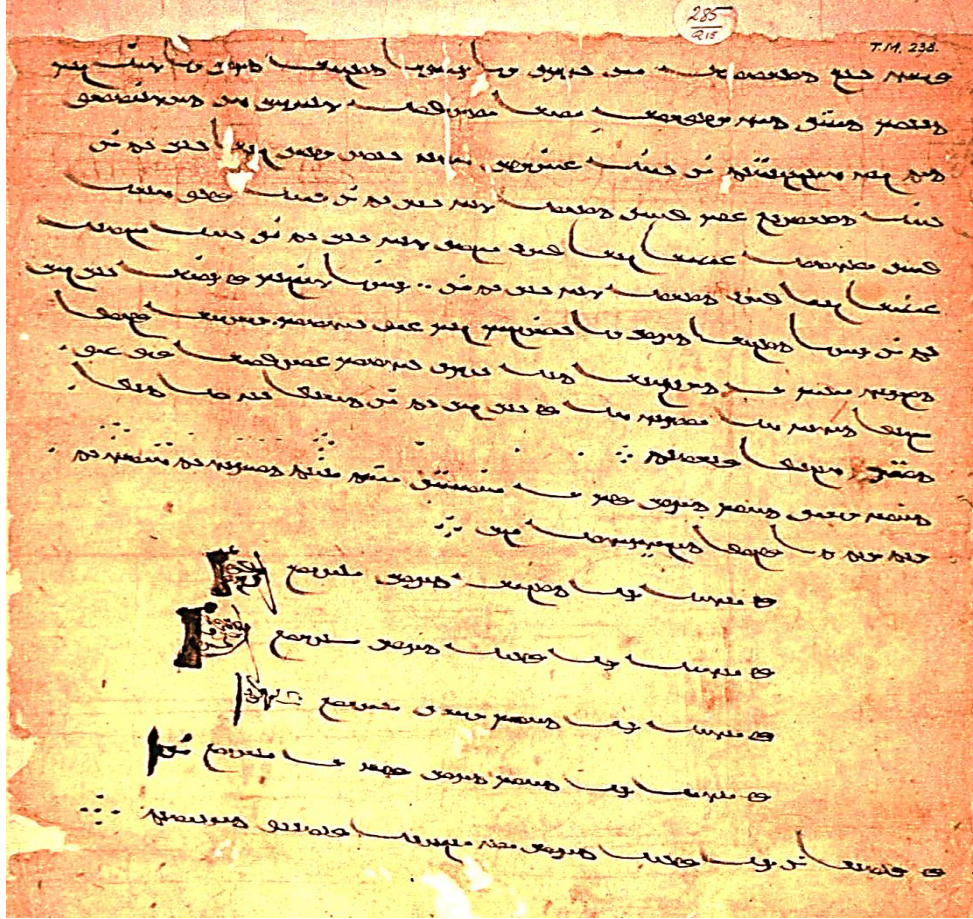
Transkripsiyon (USp 48 [Klemenetz])

“İt yıl ikinti ay tokuz yangıka mn
Kanturmuş Toğrı Kedir-e-ke birmiş asıglıg
Biş stir kümüş-üg tükel altım. Öng
bitigi yok bolmış-ka buçung bitig
birdim. Kin Öngtün öng bitigi
önser yorımaşun. Buçung bolsun.
Tanuk: Yanga Bars. Tanuk: Buyançuk.
Bu tamga mn Kanturmuş Toğrı-ning ol.”

Tercüme (USp 48 [Klemenetz])

“Köpek yılının ikinci ayının dokuzuncu gününde ben
Kanturmuş Toğrı, Kedire’ye vermiş (olduğum) faizli
beş stir gümüşü tamamen aldım. İlk
senedi kayborduğu için “Vuçung”^e seneti
verdim. Sonra (ki bir) zamanda onun seneti
meydana çıksa geçerli olmasın. “Vuçung” Olsun.
Şahit: Yanga Bars. Şahit: Buyançuk
Bu damga ben Kanturmuş Toğrıdır.”

^e Vuçung, asıl senedin kayborduğu, tahrir olduğu ya da düzeltilmesinin gerekli olduğu durumlarda düzenlenen yeni senede verilen isimdir. Uygurların Vuçung uygulamasını Çinlilerden öğrendiği bilinmektedir.

Şekil-6: Örnek belgenin fotokopisi, (T.M.238,D.176 [285/R 15] U-5239)

Kaynak: (Digitales Turfan-Archiv – www.turfan.bbaw.de)

Transkripsiyon (T.M. 238, D. 176 [285/R 15] – U-5239)

“bars yıl tör-tünç ay yigirmi-ke maaa tölek temür-ke san-lıg
 tıyık-takı taş köprüg-nüa öadün sıaar-kı tegşintürü
 tam-lıg kaylakım-nı yana çeagür arız yiti küri-lig yir-im-ni
 yana törtkil çok-dakı dört sıg yir-im-ni yana buyu kıra-
 dakı üstün çeçek-lik-deki altı sıg yir-im-ni yana altın
 çeçek-lik-deki dört sıg yir-im-ni...maaa san-lıg bu munça yir-ler-
 im-ni maaa tölek temürke yoalak-lıE çar yastuk kergek bolup
 tolmuş ayaE-ka tegimlig-tin yigirmi yastuk çoadua bav çar

alıp taşık-ka bu yir-ler-im-ni tarıp yiz-ün-tip
 togr-ı (?) kılıp birtim
 tanuk kerey tanuk temür buk-a antakı akam inin togmuş-ın kataş-ım
 kim kim m-e bolup talaşmaşun-lar
 bu nişan men tölek-temür-nia'ol
 bu nişan men buyan-temür-nia'ol
 bu nişan men tanuk kerey-nia'ol
 bu nişan ben tanuk temür-buk-a-nia'ol
 bu bitig-ni men buyan-temür öz iligin bitiyü tegintim”

Tercüme (T.M. 238, D. 176 [285/R 15] – U-5239)

“Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde, bana Tölek-Temür'e ait bulunan Tıyuk'taki taş köprüünün ön tarafındaki, etrafı duvar ile çevrili tarlamı, yine Çengür-arız'daki yedi küri'lik yerimi, yine Törtkil-Çok'taki dört sığ yerimi, yine Buyu-Kıra'da yukarı çiçeklikteki altı sığ yerimi, yine aşağı çiçeklikteki dört sığ yerimi, bana ait bu kadar yerlerimi, bana Tölek, temür'e para (yoalıklı çav yastuk) lazım olup, saygı değer Tolmuş'tan yirmi yastuk para (çoadua bavçav) alıp, istifade etmek üzere, bu yerlerimi ekip biçsin, diye, kendisine verdim.

Şahid Kerey, şahit Temür-Buka, oradaki kardeşlerim ile akrabamdan hiç kimse kendisine itirazda bulunmasın
 Bu nişan ben Tölek-Temür'ündür
 Bu nişan ben Buyan-temür'ündür
 Bu nişan ben şahit Kerey'indir
 Bu nişan ben şahit Temür-Buka'nındır
 Bu vesikayı ben Buyan-Temür kendi elim ile yazdım.”

Yukarıda Uygurlardan kalan ve hesap işleri ile ilgili olan 6 adet örnek belge transkripsiyonları ve tercümeleri ile sunulmuş olup bu örneklerin sayısını arttırmak mümkündür. Zira bu emsalde yüzlerce belge olduğu bilinmektedir.

Uygurlardan kalan belgeler, genellikle tek sefere mahsus ticari ilişkileri içermekte ve süreklilik arz etmemektedir. Bu nedenle muhasebe kaydı konusu ve özelliklerinin fazla olmadığını belirtmek gerekir. Ancak benzer belgelerin süreklilik arz eden ticari işlemlerde de kullanılmış

olması ve muhasebe kayıtlarının yapılmış olma olasılığı da her zaman mevcuttur (Güvemli, 1995: s.184).

Örnek belgelerden Uygurların ödeme emri, borç senedi, mal teslim belgesi, satış ve kiralama belgeleri gibi muhasebe belgelerini kullandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Uygurlar döneminde faiz ile borçlanmaların gerçekleştiği ve kefil düzenin işlediği de görülmektedir.

Çalışmada örnek olarak sunulan belgelerden Uygurların borçlar hukuku, kıymetli evrak hukuku, eşya hukuku ve miras hukuku gibi konulara oldukça hâkim oldukları anlaşılmaktadır. Belgelerde belirli bir düzenin olduğu, her belgede o dönemde kullanılan on iki hayvanlı takvime uygun tarihlerin kullanıldığı ve tarih bilgisinin mutlaka sözleşmenin başında yer aldığı ayrıca belgelerde mutlaka tarafların imza ya da damgalarının bulunduğu da dikkatleri çekmektedir (Güvemli, 1995: s.174). Bu noktada Uygurlar dönemi hesap işleyişi ve kayıt düzeninde, günümüz muhasebe temel kavramlarından dönemsellik ve tarafsızlık ve belgelendirme, ilkelerinin izlerinin varlığından da söz edilebilir.

4. SONUÇ

Bugüne kadar bilhassa batılı yazarlarca yapılan muhasebe tarihi çalışmalarında muhasebenin daha çok çift yönlü kayıt tekniğinin bulunmasına dayandırıldığı görülmektedir. Muhasebeye ait ilk yazılı belgelerin M.Ö. 5000’li yıllarda Sümerlerde görüldüğü sonraları Mısırlılar, Persler, Hintliler Yunanlılar, Çinliler ve Romalılar dönemlerinin muhasebenin inkişafında ve yaygınlaşmasında etkili olduğu ileri sürülmüştür. Nihayetinde muhasebenin 15. yüzyılda Luca Pacioli tarafından geliştirildiği dünyaya ilan edilmiştir. Dahası Türklerin muhasebe ile Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde tanıştığı ileri sürülmüştür. Bütün bu muhasebe tarihi süreci içerisinde Türklerin olmaması ve ısrarla adının vurgulanmaması oldukça düşündürücüdür.

Kültürel değerleri, medeniyetleri, bilim ve sanattaki gelişmişliği ile binlerce yıldır varlığının sürdüren Türklerin muhasebeyle ilgili gelişmelerden habersiz olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Zira Türkler en az muhasebenin beşiği sayılan diğer medeniyetler kadar muhasebe tarihi sahnesinde yerini almıştır. Uygurlardan günümüze ulaşan tarihi belgeler bu iddianın en önemli dayanaklarından birini teşkil etmektedir.

Uygurlardan kalan tarihi belgeler incelendiğinde, Uygurların ticari ve mali konuları sistematik bir şekilde bu belgelerle kaydettiği

görülmektedir. Günümüze kadar ulaşan belgelerin içerisinde borç senetleri, ödeme emirleri, satış ve kiralama belgeleri, mal teslim belgeleri, gibi birçok belge mevcuttur. Belgelerde tarih, tarafların kimlik bilgileri ve imzaları, anlaşmaya ya da mirasa konu olan malların türü, miktarı ve fiyatı gibi özellikler açıkça belirtilmiştir. Belgeler bu yönü ile günümüzde kullanılan ticaret ve muhasebe belgelerine benzerlik göstermektedir. Bu durum ise ticaret, bilim, kültür ve sanatta ileri düzey bir medeniyete sahip olan Uygurların hesap işleri ve mali düzen konusunda da gelişmiş bir seviyede olduğunun en önemli göstergesi olarak kabul edilebilir.

Uygurların yaşadığı dönemin ve coğrafyanın en önemli medeniyetlerinden biri olduğu bilinmektedir. Çeşitli ölçü sistemleri kullandıkları ve para birimleri geliştirdikleri, faiz, alan ve oran hesaplamalarını kolayca yapabilecek ölçüde bir aritmetik bilgi ve becerisine sahip oldukları da Uygurlardan kalan belgelerden anlaşılmaktadır.

Dönemin şartları düşünüldüğünde Uygurların çok geniş bir muhasebe terminolojisine sahip oldukları da görülmüştür. Bunula birlikte Türklerin VIII. Yüzyılda muhasebe terimlerini ve kayıt düzenine ilişkin kavramları kullanması, daha önceden de bu gibi konularla ilgili olduklarını göstermektedir. Zira olaylar yaşanmadıkça kaidelerin konulması oldukça zordur. Bu bağlamda Uygur belgelerinde yer alan muhasebe kavram ve terimlerinin daha önce hüküm süren Türkler dönemlerinde de kullanılmış olma ihtimalinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada, günümüze kadar ulaşan bazı hukuki ve ticari belgeler ışığında Uygurların hesap işleyişi ve muhasebe düzenlerine ilişkin bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalar için Uygurlar dönemine ait başka belge ve kaynakların da incelenmesi ve Uygurlar dönemi öncesinde yaşayan Türklerle ilgili muhasebe tarihinin araştırılması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arat, R. R. (1964). Eski Türk Hukuk Vesikaları. *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 1 (1). 5-53.

Berlin-Brandenburg Academy Digital Turfan Archives, Çevrimiçi <http://turfan.bbaw.de/dta/u/images/u5239.jpg>

- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları. *Türkiyat Mecmuası*, Cilt:4, 1-43.
- Gülensoy, T. (2011). *M.Ö 4500 - M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler, Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat, Uygarlık*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güvemli, O. (1995). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi, 1. Cilt*. İstanbul: Avcıol Yayınları.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: (1. Baskı) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. Alimov, R. (2006). *Eski Türklerde Para (Göktürklerde; Uygurlarda ve Türgişlerde*. Ankara: Ötüken Neşriyat.